

Inhoud

Inleiding

In vertrouwen 9

Deel een

1989: Ons tijdperk 23

1. Steeds maar bergaf 25
2. Europa: de grote illusie 47
3. Misdrijven en overtredingen 71
4. Waarom de Koude Oorlog functioneerde 95
5. Vrijheid en Freedonia 121

Deel twee

Israël, de Holocaust en de joden 149

6. Een doodlopende weg 151
7. Israël: het alternatief 163
8. Een lobby, geen samenzwering 175
9. Het 'probleem van het kwaad' in naoorlogs Europa 181
10. Ficties op de grond 197
11. Israël moet de eigen etnische mythe ontzenuwen 205
12. Israël zonder clichés 211
13. Wat te doen? 217

Deel drie

11 september en de nieuwe wereldorde 235

14. Over *De pest* 237
15. De eigen ergste vijand 251
16. Zoals we nu leven 275
17. Anti-Amerikanen in het buitenland 295
18. De nieuwe wereldorde 315
19. Zijn de VN verdoemd? 337
20. Wat hebben we geleerd – Hebben we iets geleerd? 359

Deel vier

Zoals we nu leven 377

21. De zegeningen van het spoor 379
22. Het spoor moet terug! 391
23. De sloopkogel die vernieuwing heet 403
24. Wat leeft er en wat is er dood in de sociaaldemocratie? 423
25. Generaties op het vinkentouw 451

Deel vijf

Op de lange termijn zijn we allemaal dood 459

26. François Furet (1927-1997) 461
27. Amos Elon (1926-2009) 471
28. Leszek Kołakowski (1927-2009) 477

Chronologisch overzicht van de essays en
boekbesprekingen van Tony Judt 487

Noten 495

Personenregister 523

Inleiding

In vertrouwen

door Jennifer Homans

Ik kan deze inleiding slechts schrijven als ik de man en de ideeën van elkaar scheid. Als ik dat niet doe, word ik achteruitgetrokken in de man, van wie ik hield en met wie ik van 1993 tot zijn overlijden in 2010 getrouwd was, in plaats van naar voren in de ideeën. Ik hoop dat u zich bij het lezen van deze essays ook zult concentreren op de ideeën, want die ideeën zijn goed en ze werden in vertrouwen geschreven. ‘In vertrouwen’ was wellicht Tony’s favoriete uitdrukking en zijn ultieme maatstaf, en hij hield zich er in alles wat hij schreef aan. Volgens mij bedoelde hij ermee dat schrijven vrij van berekening of strategie moest zijn, ongeacht of die berekening of strategie intellectueel of anderszins van aard was. Een verhandeling hoorde zuiver, duidelijk en eerlijk te zijn.

Dit boek gaat over onze tijd. De boog wijst naar beneden: van de toppen van hoop en mogelijkheden dankzij de revoluties van 1989 naar de verwarring, de verwoesting en het verlies van 11 september, de oorlog in Irak, de steeds diepere crisis in het Midden-Oosten en – zo zag Tony dat zelf – de zelfvernietigende aftakeling van de Amerikaanse republiek. Naarmate de feiten veranderden en de gebeurtenissen elkaar

opvolgden, merkte Tony dat hij steeds sterker en allesbehalve blij tegen de stroom in voer, dat hij met al zijn intellectuele vermogens moest vechten om het schip van ideeën, hoe bescheiden ook, een andere kant op te sturen. Er kwam met zijn dood een abrupt einde aan het verhaal.

Voor mij is dit boek ook een zeer persoonlijk boek, want 'onze tijd' was ook 'mijn tijd' met Tony. De eerste essays dateren van de begintijd van ons huwelijk en de geboorte van onze zoon Daniel, en daarna volgen ze onze periodes in Wenen, Parijs, New York, de geboorte van Nicholas en het ouder worden van ons gezin. Ons leven samen begon, niet toevallig, rond de tijd van de val van het communisme in 1989. Ik was aan het afstuderen aan de New York University, en daar gaf Tony les. In de zomer van 1991 reisde ik door Midden-Europa, en toen ik naar de Verenigde Staten terugkeerde, wilde ik meer weten. Mij werd aangeraden een losse cursus bij Tony Judt aan te vragen.

Dat heb ik gedaan en daarmee begon onze liefde, omringd door boeken en gesprekken over de Europese politiek, oorlog, revolutie, gerechtigheid en kunst. Het werden al gauw andere afspraken dan voor zo'n cursus gebruikelijk, want de tweede 'les' vond plaats tijdens een etentje in een restaurant. Tony schoof de boeken aan de kant, bestelde wijn en vertelde me over zijn verblijf in Praag, eerst onder het communisme en later in 1989, toen hij diep in de nacht over stille, besneeuwde pleinen en straten liep, vlak na de Fluwelen Revolutie. Hij was nog altijd diep onder de indruk van deze historische wending én van de gevoelens die zich toen al bij ons openbaarden. We keken naar films, bezochten tentoonstellingen, aten Chinees en Tony heeft zelfs gekookt (niet best). Uiteindelijk beslechtte Tony het pleit door me uit te nodigen met hem mee naar Europa te gaan. We bezochten Parijs, Wenen en Boedapest, en we beleefden een huiveringwekkende tocht in noodweer over

de Simplonpas (ik reed, want Tony had migraine). We reisden met de trein en ik keek hoe hij zich verloor in spoorboekjes en aankomst- en vertrektijden, alsof hij een jongetje in de snoepwinkel was: Zermatt, Brig, Florence, Venetië.

Het was een fantastische verliefdheid, en het was ook een Europese verliefdheid, die deel uitmaakte van een grotere romance met Europa, die Tony's leven en zijn levenswerk definiëerden. Af en toe moet hij zich zelfs een Europeaan hebben gevoeld, terwijl hij dat niet echt was. Ja, hij sprak Frans, Duits, Italiaans, Hebreeuws en Tsjechisch, en een beetje Spaans, maar in geen van de landen waar die talen gesproken werden was hij echt thuis. Hij was meer een Midden-Europeaan, maar toch ook weer niet helemaal. Hij had die geschiedenis niet echt, behalve als het ging om zijn beroepsmatige betrokkenheid en de herkomst van zijn familie (Russische, Poolse, Roemeense en Litouwse joden). Hij was zowel in herkomst als in opvoeding ook heel erg Engels (hij schakelde moeiteloos heen en weer tussen het plat-Londense Engels uit zijn jeugd en de zelfverzekerde stijl van Oxbridge), maar toch was hij daar op een of andere manier ook weer te joods en te Midden-Europees voor. Hij was niet zozeer van die plekken vervreemd (hoewel dat soms ook wel het geval was), hij voelde veeleer een band met delen ervan – en daarom kon hij ze geen van alle loslaten.

Het is dus eigenlijk nauwelijks een verrassing dat we ons weliswaar van meet af aan in New York vestigden, maar dat we een groot deel van ons leven samen elders woonden of bezig waren om daar plannen voor te maken. We hebben alles in een wip ingepakt en schertsten vaak dat we nog weleens een boek zouden schrijven met een titel als 'Thuis in Europa: alles wat je moet weten over scholen en onroerend goed'. Verreweg het fijnste cadeau dat Tony ooit van mij kreeg, was het internationale spoorboek van Thomas Cook.

Pas na 2001 ging hij zich echt in New York thuis voelen (ik had dat al langer). Dat kwam voor een deel door zijn gezondheid, want in dat jaar bleek hij een ernstige vorm van kanker te hebben en onderging hij zware operaties, bestraling en andere uitputtende therapieën. En het kwam ook door de aanslagen op het World Trade Center. Het werd lastiger om te reizen, en de verschrikking van de gebeurtenissen zelf in combinatie met zijn ziekte hadden een nestelende invloed op hem. Hij wilde in New York zijn, bij mij en de jongens. Wat de precieze oorzaken ook waren, in de jaren daarna werd hij weliswaar nooit helemaal, maar wel stukje bij beetje meer Amerikaans – en de ironie wilde dat die ontwikkeling samenviel met de periode waarin hij het het hardst nodig vond om kritiek op de politiek van het land te leveren. Hij werd Amerikaans staatsburger. Vóór de inburgeringstoets zei hij elke avond ‘ondervraag me maar’ tegen de jongens, en dan stelden zij hem opgewekt allerlei vragen, terwijl hij toch echt jarenlang Amerikaanse politiek aan Oxford had gedoceerd. Rond 2003 zag ik langzaam een verschuiving in zijn denken en zijn schrijven, van ‘zij’ naar ‘wij’: ‘Zoals wij nu leven.’

Dit waren ook de jaren van het Remarque Institute, dat Tony in 1995 had opgericht en waar hij tot zijn dood leiding aan gaf. Het fundament ervan bestond uit dezelfde pijlers als waar hij zijn schrijven op baseerde: Europa en Amerika samenbrengen, geschiedenis en hedendaagse politiek. Daarnaast werkte hij aan *Postwar (Na de oorlog; 2005)*, een kolosale onderneming die, zeker voor iemand die hersteltende van kanker is, elke dag weer een toets van zijn lichamelijke en intellectuele kracht en zijn discipline betekende. Ik herinner me nog goed zijn uitputting en vastberadenheid ten aanzien van het schrijven van de stukken in dit boek, terwijl hij ‘in de kolenmijnen’ (zijn eigen woorden) van een belangrijk boek over Europa was. Ik maakte me zorgen om hoe hard hij

werkte, maar terugblikkend begrijp ik dat hij er niets aan kon doen. Terwijl hij zich in *Postwar* onderdompelde, hoorde hij de kanaries in de mijnen van onze tijd zingen. Een van de resultaten daarvan waren deze essays, die ons, en met name ons Amerikanen, met klem oproepen tijdens het leven in de eenentwintigste eeuw op de twintigste terug te kijken.

Dit is dus een verzameling essays, maar het is ook een verzameling obsessies. De obsessies van Tony. Ze zitten er allemaal in, Europa en Amerika, Israël en het Midden-Oosten, gerechtigheid, het publieke domein, de staat, internationale verhoudingen, het geheugen en het vergeten, en bovenal geschiedenis. Zijn steeds weer terugkerende waarschuwing dat we getuige waren van een ‘economisch tijdperk’ dat instort tot een ‘tijdperk van angst’,* en dat we een nieuw ‘tijdperk van onzekerheid’** ingaan, gaf aan hoe somber en bezorgd hij was over de richting waarin de politiek zich ontwikkelde. Hij verwachtte veel en hij was een scherp observator. Uit deze essays zal naar mijn mening zowel een realist met een heldere blik naar voren komen, iemand die in feiten, gebeurtenissen en gegevens geloofde, als een idealist die niets minder nastreefde dan een goed geleefd leven – niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de samenleving.

Behalve thematisch heb ik deze essays ook chronologisch gerangschikt, want chronologie was een van zijn grootste obsessies. Hij was immers historicus en hij had geen affiniteit met postmoderne verschijnselen als tekstuele fragmentatie en narratieve ontregeling, zeker niet als het om geschiedkundig werk ging. Het idee dat er niet één enkele waarheid bestaat interesseerde hem niet zo (dat was toch vanzelfsprekend?), en deconstructie van een of andere tekst al evenmin.

* Hoofdstuk 23: De sloopkogel die vernieuwing heet.

** Hoofdstuk 24: Wat leeft er en wat is er dood in de sociaaldemocratie?

Het echte werk bestond er voor Tony niet uit om te zeggen wat níet was, maar wat wél was, om op basis van het beschikbare bewijs een duidelijk geformuleerd en overtuigend verhaal te schrijven, en om dat te doen met oog voor wat juist en rechtvaardig is. Chronologie was niet alleen een beroepsmatige of literaire conventie, ze was ook een voorwaarde, en als het om geschiedschrijving ging zelfs een morele verantwoordelijkheid.

Even iets over feiten. Ik heb nog nooit iemand ontmoet die zo aan feiten hechtte als Tony, en dat heeft hij ook zijn kinderen van meet af aan meegegeven. De titel van dit boek hebben we te danken aan de nu negentienjarige Daniel en is ontleend aan een (waarschijnlijk apocrief) citaat van Keynes, dat tevens een van Tony's favoriete mantra's vormde: 'Wanneer de feiten veranderen, verander ik van mening. En u, mijnheer?' Ik ontdekte dit al toen ik Tony nog niet zo lang kende, in een van die alledaagse huiselijke situaties die zoveel over een man kunnen zeggen. Toen we net getrouwd waren, kochten we een huis in Princeton in de staat New Jersey (zijn keuze), maar dat bleek meer een woning in theorie dan in de praktijk. Tony wilde daar in theorie wonen, maar in de praktijk woonden we in New York, reisden we door Europa of waren we naar het een of ander onderweg. Uiteindelijk wilde ik het huis verkopen, want het vormde een zware financiële last en ik vreesde de dag dat ik er ooit echt zou moeten wonen. Er volgde een lang en moeizaam gesprek over wat we met het huis aan moesten, en dat verwerd eerst tot een debat en ten slotte tot een zwijgende, boze impasse over de emotionele, historische en geografische betekenis van een thuis en huizen in het algemeen, en over de vraag waarom dit specifieke huis wel of niet geschikt voor ons was.

Met Tony van mening verschillen was geen geringe opgave, want hij was de kampioen van de dialectische omschakeling, en hij kon alles wat je betoogde tegen je gebruiken.

Uiteindelijk maakte ik in een nogal wanhopige strategische zet een spreadsheet met alle feiten: financiën, rijtijden forensentreinen, treintarieven, totaal aantal uren doorgebracht op Penn Station enzovoort. Hij bestudeerde alles uitgebreid en stemde onmiddellijk in met de verkoop van het huis. Zonder spijt, zonder wroeging, zonder verwijten, zonder enige verdere discussie. Hij was alweer met een volgend plan bezig. Ik vond dat een even verbijsterende als bewonderenswaardige eigenschap. Hij beschikte over een enorme klaarheid van denken. Hij was niet getrouwd met zijn opvattingen en, naar mij later bleek, evenmin met zijn proza. Als de feiten veranderden, als er een beter, overtuigender betoog tegenover het zijne werd gesteld, veranderde hij daadwerkelijk van gedachten en ging hij gewoon weer door.

Hij beschikte over een grote innerlijke overtuiging. Dat was geen existentiële eigenschap, want hij had er hard voor gewerkt. Hij las, registreerde, absorbeerde, onthield meer feiten en wist meer 'echte dingen' (zijn eigen woorden) dan enig andere persoon die ik ooit heb ontmoet. Hij hield daarom niet van sociale gebeurtenissen en feestjes. Hij was op een bepaalde manier verlegen en bleef liever thuis om te lezen; hij zei dat hij aan boeken meer had dan aan de 'blabla' van de 'kletsende klasse', die alleen maar voor afleiding zorgde. Zijn geheugen werkte met welhaast machinale precisie, en hij kwam snel en doortastend tot zijn standpunten door een probleem aan de hand van zijn buitengewoon grote kennis en zijn scherpe analytische geest tegen het licht te houden. Niet dat hij een blind vertrouwen in zichzelf had, want net als ieder ander mens kende hij zijn emotionele oprispingen en momenten waarop de rede en een scherp oordeel hem in de steek lieten; die hadden echter voornamelijk betrekking op zijn privéleven en niet op zijn schrijfwerk. Waar het om ideeën ging was hij geen twijfelaar. Hij beschikte over een zuiver intellectu-

eel meesterschap en het vermogen om ideeën en argumenten ongecompliceerd te berde te brengen.

Hij was een groot schrijver omdat hij altijd als een ambachtsman aan zijn woorden bleef schaven, om ze helemaal op zijn innerlijke kompas af te stemmen. Hij had een systeem voor het schrijven, en de essays in dit boek, ook die uit 2008-2010 toen hij ziek was en zijn armen en benen niet meer kon gebruiken, zijn allemaal volgens dat systeem geschreven. Om te beginnen las hij alles wat er over een onderwerp te lezen was, waarbij hij op blocnotes met gelinieerde gele velletjes uitgebreid aantekeningen maakte. Dan stelde hij de grote lijn vast, met een verdeling in A, B, C en D, gevolgd door gedetailleerde subcategorieën A1 I, A1 II, A1 III enzovoort (meer gelinieerde gele velletjes). Vervolgens kon hij urenlang als een monnik aan de keukentafel zitten om elke aantekening, alle feiten, alle data, alle opmerkingen en alle ideeën op de juiste plek in zijn schema te plaatsen. Daarna – en dat was zowel de kern als de essentie – herschreef hij ál zijn oorspronkelijke aantekeningen binnen de dan aangebrachte ordening. Als hij vervolgens eindelijk zover was om het essay te gaan schrijven, had hij het overgrote deel van wat hij moest weten al overgeschreven, herschreven en uit zijn hoofd geleerd. De volgende stap was dat hij zich per dag acht uur (met korte onderbrekingen voor espresso en boterhammen met Marmite) achter gesloten deuren aan het schrijven zette, tot het stuk af was. En ten slotte: de ‘afwerking’.

Toen hij ziek werd veranderde deze methode niet, maar werd het wel moeilijker eraan vast te houden. Iemand anders moest zijn handen zijn, om de bladzijden om te slaan, materiaal te vergaren, het internet af te speuren en te tikken. Naarmate zijn lichaam hem meer in de steek liet, leerde hij zichzelf hoe hij met iemand anders als intermediair zulke particuliere gebeurtenissen als denken en schrijven moest uitvoeren. Dat